

УДК 94(438+477+470)«1920»

DOI: 10.30840/2413-7065.4(77).2020.220000

СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО Й ПОЛЬСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО ІСТЕБЛІШМЕНТУ ДО ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО СОЮЗУ 1920 Р.

Ірина КРАСНОДЕМСЬКА

orcid.org/0000-0001-5552-9073

кандидат історичних наук, завідувачка відділу історичних студій НДІУ

Анотація. У статті схарактеризовано стан наукових досліджень історії українсько-польського військово-політичного союзу 1920 р.

Досліджено проблеми українсько-польських відносин у 1919–1920 рр., зокрема специфіку перемовин України й Польщі у цей період, основні моменти підготовки та укладання у квітні 1920 р. між Українською Народною Республікою та Річчю Посполитою Варшавського договору. Звернуто увагу на реакцію різних українських і польських політичних сил на підписання пакту «Пілсудський – Петлюра».

Реконструйовано суспільно-політичні передумови, основні події українсько-польсько-радянської війни 1920 р. та висвітлено роль у них С. Петлюри та Ю. Пілсудського. Проаналізовано співробітництво України і Польщі в боротьбі проти більшовицької агресії, а також суперечності, які поставали тоді у відносинах двох народів. Виокремлено ставлення двох державних керівників до подій, що відбувалися в Україні у 1919–1920 рр. Осмислено підсумки українсько-польсько-радянського протистояння для Польщі й України та його вплив на українсько-польське взаєморозуміння надалі.

Автор стверджує, що підготовка та підписання пакту «Пілсудський – Петлюра» викликало негативну реакцію з боку більшості українських і польських політичних сил і не було ними підтримано. Нетривалий українсько-польський військово-політичний союз у 1920 р. розпався через низку зовнішньополітичних чинників. Основні з них: негативне ставлення до України з боку Антанті, неоднозначне ставлення до союзу різних політичних партій обох країн, запізніе підписання договору та прагматизм Ю. Пілсудського, який у своїй політиці дотримувався передусім інтересів Польщі й тривалий час покладався на підтримку Антанті.

Водночас підписання Варшавської угоди сприяло виходу України на міжнародну арену. Внаслідок цього і співпраці з Польщею українці продовжили збройну боротьбу за свою незалежність проти РСФРР у 1920 р. й разом із Польщею не дали можливості їй просунутися далі в Західну Європу й перенести туди «світову революцію».

Підписання Ризького договору в березні 1921 р. та закінчення українсько-польсько-більшовицької війни означало поразку національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.

Ключові слова: УНР; Польща; Варшавський договір; українсько-польський військово-політичний союз; політичні партії; С. Петлюра; Ю. Пілсудський.

ATTITUDE OF THE UKRAINIAN AND POLISH POLITICAL ESTABLISHMENT TOWARDS THE MILITARY AND POLITICAL ALLIANCE OF 1920

Iryna KRASNODEMSKA

Candidate of Historical Sciences, Head of the Historical Studies Department of RIUS

Annotation. *The article describes the state of scholarly research of the history of the Ukrainian-Polish Military and Political Alliance of 1920.*

It studies the problems of Ukrainian-Polish relations in 1919–1920, in particular the specifics of negotiations between Ukraine and Poland during that period, the main moments of preparation and conclusion of the Warsaw Pact between the Ukrainian People's Republic and the Commonwealth in April 1920. Attention is drawn to the reaction of various Ukrainian and Polish political forces to the signing of Pilsudski-Petliura Pact.

The sociopolitical preconditions, the main events of the Ukrainian-Polish-Soviet War of 1920 are reconstructed, and the relevant role of S. Petliura and J. Pilsudski is highlighted. The cooperation between Ukraine and Poland in the struggle against Bolshevik aggression is analyzed, as well as the contradictions that arose then in the relations between the two peoples. The attitude of the two state leaders towards the events that took place in Ukraine in 1919–1920 is singled out. The results of the Ukrainian-Polish-Soviet confrontation for Poland and Ukraine and its influence on Ukrainian-Polish mutual understanding in the future are comprehended.

The author claims that the preparation and signing of the Pilsudski-Petliura Pact provoked a negative reaction from the majority of Ukrainian and Polish political forces and was not supported by them. The short-lived Ukrainian-Polish Military-Political Alliance collapsed in 1920 due to a number of foreign policy factors. The main ones are the Entente's negative treatment of Ukraine, ambiguous attitude towards the union of different political parties of both countries, late signing of the treaty and pragmatism of J. Pilsudski, who in his policy adhered primarily to the interests of Poland and relied on the Entente for a long time.

At the same time, the signing of the Warsaw Pact facilitated Ukraine's entry into the international arena. As a result of cooperation with Poland, the Ukrainians continued the armed struggle for their independence against the RSFSR in 1920 and, together with Poland, did not allow it to advance further into Western Europe to bring the "world revolution" there.

The signing of the Treaty of Riga in March 1921 and the end of the Ukrainian-Polish-Bolshevik War meant the defeat of the national liberation struggle of 1917–1921.

Key words: UPR; Poland; Warsaw Pact; Ukrainian-Polish Military-Political Alliance; political parties; S. Petliura; J. Pilsudski.

Після закінчення Першої світової війни, результатом якої стало падіння Австро-Угорської та Російської імперій, відновилися або створювалися нові держави, серед них УНР і Річ Посполита. Найкращі репрезентанти польського і українського політиків намагалися виробити програми національного визволення і заснування самостійних держав. Але різне сприйняття польською та українською елітами історичних та політичних реалій зумовило поглиблення українсько-польських суперечностей.

Ситуація була доволі непростю, коли поляки виступили як противниками, так і соратниками українського

національно-визвольного руху. У 1918–1919 рр. вони провадили збройну боротьбу проти Західноукраїнської Народної Республіки й Української Галицької Армії, а у 1920 р. допомогли УНР у протистоянні з радянською Росією. І упродовж всього ХХ ст. напруженість стосовно питань українсько-польського союзу не слабшала.

Нині в польсько-українських стосунках, які є найбільш динамічними з-поміж взаємин України з іншими сусідами, спостерігається якісно новий етап розвитку. Україна і Польща відновили добросусідські відносини та, попри суперечливі проблеми минулого, є

стратегічними союзниками. Серед політиків і аналітиків суспільно-політичного життя обох держав зміцнилися переконання, що нема незалежної Польщі без незалежної України.

Натомість в українському і польському інформаційному просторі лунають думки окремих політиків, громадських діячів, які все українське характеризують як «фашистське», «екстремістське», ігноруючи жорстокі умови глобальних збройних конфліктів. І саме вчені мають проводити науково аргументовані дослідження, аналізувати минулі суперечності, які досі використовуються в політичній боротьбі. Спільне об'єктивне дослідження науковцями непростих відносин України й Польщі сприятиме перетворенню їх на справжній чинник регіональної стабільності та безпеки й створенню європейського майбутнього центральноєвропейських держав.

Отже, осмислення нав'язуваних стереотипів щодо українсько-польських стосунків у ХХ ст. у суспільній свідомості поляків і українців є насущним і дуже потрібним.

Перші дослідження українсько-польських взаємин у першій чверті ХХ ст., у тому числі і різних аспектів українсько-польського військово-політичного союзу і спільного походу проти більшовицької Росії, з'явилися ще у міжвоєнний період у 20–30-ті роки ХХ ст. Нерідко їхніми авторами були безпосередні учасники тих подій, які в спогадах, щоденниках, мемуарах подавали власне бачення їх основних моментів. Це С. Петлюра [21, 22], І. Мазепа [17], А. Ливицький [14], О. Лотоцький [16], М. Омелянович-Павленко [18] та багато інших. Відомі науковці та політичні діячі Д. Дорошенко [8], В. Липинський [3], С. Рудницький [23],

С. Томашівський [31], М. Лозинський [15], В. Кучабський [10] у своїх дискурсах відстоювали соборницьку ідею та об'єднання українських земель в єдину державу, висвітлювали конфлікт між українцями й поляками за Східну Галичину, боротьбу навколо визнання її статусу після поразки ЗУНР та розглядали правові підстави її включення до Речі Посполитої, спроби українсько-польського діалогу. В цих працях, які мали в основному дискусійний, суб'єктивний і публіцистичний характер, засуджувався союз із поляками як такий, що не відповідав самій ідеї соборництва України. Лише деякі з прибічників С. Петлюри прагнули пояснити й виправдати підписання ним Варшавської угоди й підтримали цей вчинок Голови Директорії.

Для діаспорних вчених, з одного боку, з огляду на концепцію програних національно-визвольних змагань, ця війна – лише продовження «історії поразок українців у боротьбі за свою незалежність», з іншого – це надзвичайно вразлива і драматична проблема визнання українською стороною територіальних втрат, їх фіксація в декларації від 2 грудня 1919 р. [1, с. 62; 2, с. 4].

Тогочасні польські автори головну увагу приділяли з'ясуванню причин провалу наступу польського війська та наслідків радянсько-польської війни для міжнародного становища Польщі. Вони фактично не порушували питання про позицію в конфлікті країн Антанти й США.

Радянська історіографія висвітлювала ті події з позиції теорії так званої класової боротьби, якій відводилися основна роль і значення в суспільному розвитку, виключно як «третій похід Антанти», «війну з буржуазно-поміщицькою

Польщею», «напад польських мілітаристів», супроводжуваний зрадою «українських буржуазних націоналістів» [1, с. 61]. А звідси – негативне ставлення як до зовнішньополітичних намірів Польщі, так і до діяльності українського уряду Директорії. Війна трактувалася як намагання «світового імперіалізму» придушити радянську владу.

Політичні процеси в країнах Східної Європи наприкінці 1980 – на початку 1990 рр., а також нова якість сучасних українсько-польських відносин підвищили інтерес до подій сторічної давнини. Після відновлення в 1991 р. української незалежності відбулося концепційне переосмислення війни. Побачили світ ґрунтовні дослідження Б. Гудя [5, 6], В. Голубка [4, 6], І. Срібняка [28], А. Руккаса [24, 25], Ю. Терещенка [29], Р. Тимченка [30], М. Литвина [11, 12], С. Литвина [13], Т. Зарецької [9], О. Павлюка [19], А. Папакіна [20], В. Верстюка [1, 2], присвячені генезі, результатам та урокам українсько-польського політичного і військового співробітництва в 1917–1921 рр., передумовам, окремим сюжетам та геополітичним наслідкам війни УНР і Польщі проти більшовицької Росії, характеристиці С. Петлюри, Ю. Пілсудського, їхніх взаємин та намірів, підготовці Варшавського договору, завершенню переговорного процесу, причинам підписання й змісту угоди, її значенню, аналізу економічних, етнічних і релігійних чинників, що призвело до напруженості в українсько-польських стосунках на територіях Східної Галичини, Волині й Наддніпрянщини. В цих працях розвінчуються догми і міфи навколо керівників УНР і Польщі, про знесення Армії УНР у той час, а також подаються різні погляди на значення

Варшавського договору і роль військової конвенції та спільного походу проти більшовицьких окупантів.

100 років тому, у квітні 1920 р., у Варшаві керівники міністерств закордонних справ УНР і Речі Посполитої Польської, відповідно А. Лівіцький і Я. Домбський, підписали Варшавський договір (його ще називають пактом «Пілсудський – Петлюра»), який містив політичні й військові конвенції й заклав основу військового союзу між двома сусідніми державами.

Саме тоді Польща (чи не єдина із зарубіжних країн) підтримала УНР в боротьбі з більшовицькою Росією і надала їй конкретну допомогу, хоча її ціна виявилася для України дуже високою.

Проте спочатку необхідно було розв'язати проблему міждержавних кордонів, а згодом обговорювати створення антибільшовицького союзу. Вирішити це було непросто, адже існувало велике українсько-польське порубіжжя з глибоким історичним корінням обох народів.

На початку 1919 р. в умовах зазіхання РСФРР на українські землі українська національно-державницька спільнота прагнула знайти у боротьбі проти її експансії союзників у Лондоні, Берліні, Парижі та Варшаві. Але геополітичні плани відновленої Речі Посполитої не зовсім збігалися з державно-територіальною програмою проголошеної восени 1918 р. ЗУНР, керівництво якої не йшло на будь-які компроміси з Польщею. У лютому 1919 р. на перемовинах антантська дипломатична місія у Польщі на чолі з Ж. Бартелемі, провівши консультації з Варшавою, запропонувала встановити демаркаційну лінію між воюючими сторонами, відповідно до якої за Західноукраїнською Народною Республікою залишалася столиця Станіславів,

частина Прикарпаття і все Надзбруччя, а до Польщі мало перейти 40% території Східної Галичини, зокрема Перемишль, Львів, Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн. Цю пропозицію було відкинуто провідниками ЗУНР і погоджено тимчасове перемир'я [12, с. 22], яке українські галичани не сприйняли, і 1 березня 1919 р. командування УГА порушило домовленості щодо припинення вогню. Відповідно місія Бартелемі висунула новий ультиматум і 2 березня залишила м. Львів.

Водночас петлюрівські довірені особи брали участь в офіційних і неофіційних перемовинах з польськими урядовцями. Зокрема, 22 лютого 1919 р. на зустрічі в Одесі польського дипломата Б. Котилівського зі співробітниками МЗС УНР відбулося обговорення можливого підписання тимчасової спільної конвенції для боротьби проти більшовиків. Пізніше, 24 травня, речник МЗС УНР Б. Курдиновський і польський прем'єр І. Падеревський уклали двосторонню польськомовну декларацію, в якій з боку українського уряду були відсутні територіальні претензії на Східну Галичину і Західну Волинь, але містилася вимога визнання Польською державою української незалежності, підтримка української армії, гарантування прав українців у Польщі та поляків в Україні [12, с. 22].

В перших числах серпня 1919 р. у Варшаві відбулися переговори представників політичної та військової місії УНР на чолі з П. Пилипчуком та П. Ліпком з поляками щодо узгодження зовнішньополітичної діяльності двох країн.

Наприкінці 1919 р. українські території потрапили в дипломатичну ізоляцію країнами Антанти, кордони були фактично закриті, в політичних партіях

точилася внутрішня боротьба, а в армії поширювалася епідемія тифу. Заблокованому звідусіль українському війську бракувало озброєння, харчів, одягу. Військові поголовно хворіли, ситуація була критичною.

УНР вела бойові дії одночасно на три фронти – з польськими, більшовицькими та білогвардійськими військами, що було неможливо. Становище ускладнювалося ще укладеним 17 листопада 1919 р. в Одесі мирним договором між УГА і Добровольчою армією Півдня Росії про припинення бойових дій, перехід УГА під командування А. Денікіна та окупацією більшовиками Києва.

УНР зазнала політичної та військової поразки. Територію Правобережної України було втрачено й уряд змушений виїхати з Кам'янця-Подільського.

Ситуація ставала дедалі катастрофічною та ускладнювалася ще й тим, що Польща, хоча й мала певні розбіжності з Україною, була єдиним сусідом, який, на думку С. Петлюри, міг допомогти врятувати українську державність хоч би на окремій території. Упродовж 1919 – на початку 1920 рр. УНР доводилося неодноразово змінювати вектори своєї зовнішньополітичної діяльності та шукати нові компроміси. В цей час у Польщі перебували чотири українські дипломатичні місії: на чолі з В. Прокоповичем, Б. Курдиновським, П. Пилипчуком та А. Лівичьким. Якщо спочатку перемовин українська сторона вела себе на рівних з польською, то восени 1919 р. дипломати УНР, внаслідок катастрофічного стану в державі, були змушені піти на значні поступки на користь Польщі, ігноруючи інтереси ЗУНР. З літа 1919 р. особисто Голова Директорії докладав чималих зусиль для встановлення прямих

контактів з лідером відродженої Польщі Ю. Пілсудським з метою нормалізації українсько-польських відносин, зміни їх ворожнечого характеру на взаємне порозуміння й координацію спільних дій у боротьбі проти більшовицького ворога.

Водночас в Україні було досить багато противників польської орієнтації. Помилковою польську орієнтацію в українській політиці вважав і дипломат Р. Смаль-Стоцький. На його думку, вона із «національних, соціальних, релігійних та історичних причин не може бути підпорою для української державності» та «більшовицьку орієнтацію можна вважати за єдино-рятувальну для України» [35, арк. 11, 13]. Цих поглядів дотримувалися також міністр закордонних справ В. Панейко і міністр преси УНР О. Назарук.

3 січня 1919 р. створилася група галичан і наддніпрянців на чолі з президентом ЗУНР Є. Петрушевичем, яка була проти будь-яких територіальних поступок Польщі. Натомість посол УНР у Швейцарії буковинець М. Василько припускав поступки з метою збереження державності. У листі до І. Мазепи він писав: «Як відомо, жодна держава в початках своєї самостійності не розпоряджалася своєю цілою територією, тож чому мають власне українці... збудувати зараз державу, обнімаючи усі її етнографічні території... Українці є примушені... перешкодити в утворенню давньої Росії» [36, арк. 20].

Восени 1919 р. більшість провідних діячів УНР розуміли необхідність укладення союзу з Польщею. Зокрема, на засіданні Директорії та уряду УНР 15 листопада було ухвалено відповідне рішення. У листі до А. Лівіцького С. Петлюра висловлював сподівання, що нормалізація

відносин з Польською державою допоможе визволити Україну і започаткувати подальші зміни у зовнішніх стосунках із провідними світовими державами. Він шкодував про втрачений час, коли ситуація для підписання українсько-польської угоди була більш сприятливою. «Я не знаю, чи рахуються в Польщі з перспективами завтрашнього дня, чи тільки використовують status quo. Коли ви маєте діло тільки з останнім, то це для нас зле, і кінчиться для Польщі теж недобре, хоч і не зараз», – зазначав далі С. Петлюра [14, с. 338–339].

Водночас у Варшаві, де з початку жовтня 1919 р. розташовувалася дипломатична місія УНР на чолі з А. Лівіцьким, проходили перемовини між УНР і Річчю Посполитою. Незважаючи на спільні інтереси, сторонам порозумітися було нелегко. Гострі суперечки точилися щодо кордонів між обома країнами та належності Східної Галичини й Західної Волині, окупованих польськими військами. Українська делегація відстоювала позицію етнічного визначення польсько-українського кордону, польська ж делегація її категорично заперечувала.

У польському політичному бомонді утворилося кілька груп, які мали різне бачення розв'язання українського питання. Перша з них на чолі з Ю. Пілсудським і прем'єром Е. Морачевським. На їхнє переконання, в Польщі всі громадяни є рівними перед законом, незважаючи на національність і віросповідання. Тому вона має бути державою всіх громадян, які користувалися своїми правами, мешкаючи на її території. Представники цього угруповання підтримували ідею створення федерації незалежних України, Білорусії і Литви, яка б захищала Польщу від російської агресії. Інші

погляди пропагувала Націонал-демократична партія Р. Дмовського (ендеки) та Селянська партія. Вони остерігалися сильної незалежної України, бачили в ній небезпеку для Польщі й обстоювали приєднання Холмщини, Західної Волині, Східної Галичини та Західного Поділля до Польщі. Третя група в особі великих українських, білоруських і литовських землевласників загалом відстоювала відновлення кордонів 1772 р., тобто до Дніпра [7, с. 803].

Поляки наполягали на підписанні українською делегацією замість двосторонньої угоди односторонньої декларації, що свідчило б про її політичну зрілість і готовність до компромісу. А. Лівіцький спочатку не наважувався йти на поступки польській стороні. Але, повернувшись в Україну, він провів консультації з членами Директорії УНР Ф. Швецем, А. Макаренком, В. Старосольським [6, с. 23] та вже не був таким категоричним і вважав, що для збереження Української Держави потрібно йти на компроміси й змінити зовнішню політику, що має призвести до взаєморозуміння із сусідніми країнами Польщею і Румунією [33, арк. 4, 212–213]. Тоді ж А. Лівіцький звернувся до польської сторони з проектом угоди, в якій містилися територіальні поступки. Зокрема, українсько-польський кордон встановлювався по р. Збруч, а доля Волині мала вирішитися на Паризькій мирній конференції. В ній наголошувалося, що польський уряд має надати українцям рівні права й розвиток національної культури, повернути військовополонених, допомогти озброєнням тощо [7, с. 805]. Представники ЗОУНР М. Новаківський, С. Витвіцький та А. Горбачевський виступили різко проти поданого

документа та вийшли зі складу місії, заявивши про скасування Акта злуки УНР і ЗУНР [34, арк. 65].

Попри суперечки та гострі дискусії, які відбувалися в середовищі не лише галицьких, але й окремих наддніпрянських партій, що перебували в еміграції, насамперед у Відні, 2 грудня польська делегація все ж таки схвалила декларацію, заявивши, що Польща допоможе Україні, але підписання договору було відкладено до весни [7, с. 805].

У тих надважких умовах на початку грудня 1919 р. у Новій Чорторії поблизу Любара відбулося кілька військових нарад за участю керівників УНР та військових, на яких обговорювалися майбутні кроки й рішення в ситуації, що склалася. В результаті гострих дискусій було ухвалено ліквідувати регулярний фронт, а всі боездатні частини відправити в партизанський рейд [24, с. 52].

Саме тоді в умовах надзвичайно слабкого військово-технічного та медичного забезпечення 6 грудня 1919 р. розпочався Перший Зимовий похід Армії УНР по тилах радянських та білогвардійських військ, який тривав до 6 травня 1920 р.

Реформована Дієва армія УНР на початок походу складалася із близько 5000 осіб та мала на озброєнні приблизно 2000189 багнетів, 1000 шабель і 14 гармат. 75% загальної кількості складали штаби частин, немущтрові частини, обози з хворими вояками [39, с. 188–189].

За час піврічного перебування у тилу ворога Армія УНР на чолі з досвідченими воєначальниками М. Омеляновичем-Павленком та Ю. Тютюнником пройшла 2,5 тисячі кілометрів, провела понад 50 успішних боїв, зазнаючи численних труднощів і нестатків, особливо через брак зброї та амуніції.

Армія УНР, співпрацюючи з повстанськими об'єднаннями та УГА, виконала поставлені перед нею завдання. Ризикований партизанський рейд по запіллю білогвардійської й більшовицької армій, попри окремі невдачі, такі як загибель Залізного полку тощо, завершився успішно. Завдяки Першому Зимовому походу можемо констатувати про безперервність української державності в 1919 і 1920. Елементи державності – влада, населення, територія – півроку були в руках УНР – в різний час, в різних місцях, але все ж на території України. Зимовий похід сприяв неабиякому піднесенню національної свідомості серед широких мас українського населення. Воно було настільки сильне, що більшовикам у 1920 р. довелося змінити свою тактику, підтримавши неп та політику «українізації».

З середини грудня 1919 р. військово-політична ситуація в Україні поступово мінялася. Денікінські війська зазнали нищівної поразки під Орлом і змушені були відступити на південь. Натомість на зміну їм прийшли більшовицькі військові частини, які в найближчих два місяці зайняли Полтаву, Харків, Київ, Катеринослав, Вінницю, Олександрівськ, Єлисаветград, Миколаїв, Херсон, Одесу [24, с. 53].

С. Петлюра шукав вихід, але життя не давало багатого вибору – самотні, вічна-віч проти радянської Росії та Польщі чи у союзі з Польщею проти радянської агресії ціною Галичини та Волині. Ним спільно з іншими українськими лідерами було обрано союзництво з Річчю Посполитою, разом з якою вони розраховували воювати з більшовицькою Росією.

Нині маємо усвідомлювати, у якій боротьбі з собою С. Петлюра йшов на

цей крок. У той час небагато його соратників зрозуміли це.

Основним ідейним натхненником такого союзу, який відповідав і геополітичним інтересам частини польської керівної еліти, та прихильником так званої федеративної концепції в східній політиці Речі Посполитої був тодішній її керівник Ю. Пілсудський [24, с. 53].

Ця концепція містила два основних положення: послаблення Росії, яка становила небезпеку незалежності Польській державі, та створення з нею на чолі між Чорним і Балтійським морями блоку союзних держав – Міжмор'я у складі Польщі, України, Білорусі й Литви. Через це РСФРР було б відтиснуто на схід, а Польща зайняла провідні позиції в Східній Європі.

Щодо цього Ю. Пілсудський зазначав: «Ми повинні бути господарями не лише в себе дома, а й у всій державі царя». Основна роль в реалізації цих намірів належала Україні [24, с. 53].

На початку 1920 р. керівництво УНР на чолі з С. Петлюрою продовжувало настійливо працювати над укладенням договору з Польщею. Але, попри підтримку Ю. Пілсудського, справа гальмувалася насамперед через зовнішньополітичний фактор. Голові Польської держави доводилося рахуватися з позицією Антанти, яка продовжувала підтримувати генерала А. Денікіна у боротьбі за єдину Росію. Й лише після його поразки навесні 1920 р. Антанта погодилася на розв'язання українського питання Польщею відповідно до її власного бачення. Стосовно внутрішніх чинників, які загальмували українсько-польські переговори до весни 1920 р., були передусім суперечки між політичними таборами. Вони воліли ліпше дійти згоди з

більшовиками, ніж підтримати відновлення незалежної України [7, с. 806].

Українсько-польські перемовини активізувалися навесні 1920 р. і проходили в режимі секретності. Про їх перебіг не знали ні депутати сейму, ні польські дипломати. Особливо негативною реакція на їх проведення була з боку галицьких політиків. Вони аргументовано доводили не тільки згубність самого договору, а й аморальність і злodianня його зачинателів. Насамперед висловлювалося невдоволення політикою С. Петлюри, діями А. Ливицького й взагалі тодішнього уряду УНР. Після березневої конференції галицькі соціал-демократи, що раніше підтримували Директорію, зневірившись у її політичній стратегії, різко виступили проти неї [4, с. 13]. Офіційний часопис партії «Вперед» так коментував українсько-польські переговори: «Навіть якби Петлюра й варшавська місія згодилися на польські домагання, то цієї згоди супроти цілого українського народу вони не могли би перевести в життя... Вони не змогли би ні створити української армії, ні склеїти ніякого українського уряду, ні завести української адміністрації, ні скликати передпарляменту, ні парламенту, вони взагалі не могли би завести на Правобережній Україні ні спокою, ні порядку» [4, с. 13]. І зазначав, що коли С. Петлюра за допомогою польських військ зробить спробу оволодіти Україною, то його чекатиме доля П. Скоропадського [4, с. 13].

Якщо галицькі есеїсти намагалися більш-менш коректно критикувати ініціаторів і авторів українсько-польського союзу і Варшавської угоди, то Є. Петрушевич, націонал-демократи та радикали вживали на їхню адресу найгостріші епітети, компрометували та принижували

українське керівництво. Вони емоційно, не добираючи слів, висловлювали своє незадоволення. Насамперед жорсткі звинувачення підсилювалися перед укладанням угоди.

У свою чергу С. Петлюра, відповідаючи на нападки противників, стверджував про необхідність порозуміння між Польщею й Україною, щоб встояти перед Москвою. Нові відносини змушували вносити корективи в політику Польщі й визнати самостійну Україну. «Ті українські діячі, що штовхають в обійми Російської Федерації, є люди без перспективи державної, не вмють вони піднятися вище інтересів та болів сьогоднішнього дня і через це вони кепські політики, а робота їх шкідлива для України», – писав він у листі до військового міністра В. Сальського від 31 травня 1920 р. [27, с. 263].

3 квітня 1920 р. польською стороною був представлений проєкт польсько-українського договору, в якому передбачалося визнання Польщею Директорії УНР, допомога їй у визволенні Правобережної України, відповідно полякам відходила Східна Галичина та 7 із 12 повітів Волинської губернії, а також гарантувалися автономні права поляків в Україні та українців у Польщі [12, с. 24].

На вимогу польської сторони українська делегація упродовж чотирьох днів мала визнати або відхилити угоду.

Її обговорювали політичним проводом у Кам'янці-Подільському, куди виїжджав з Варшави А. Ливицький. Віцепрем'єр М. Шадлун, військовий міністр генерал В. Сальський та інші погодилися ухвалити статтю про кордони у польській редакції. Дехто визнавав проєкт важким для України, але, враховуючи ситуацію, вважав його прийнятним.

Лише центральні комітети соціалістичних партій виступали рішуче проти пакту, про що повідомили С. Петлюру [7, с. 807]. 17 квітня делегації УНР було передано інший, трохи виправлений, варіант договору, на який українські дипломати теж відреагували негативно. Але, враховуючи обмаль часу, адже через тиждень планувалося розпочати спільний наступ проти радянських військ, дискутувати було ніколи, поляки погодились на нові незначні поступки [24, с. 59].

Українська дипломатична місія у Варшаві 20 квітня схвалила пропозицію А. Ливицького підписати угоду [7, с. 807].

Попри суспільну напруженість, неоднозначну реакцію, протидію, враховуючи безвихідне становище, в ніч з 21 на 22 квітня 1920 р. пакт «Пілсудського – Петлюри» був підписаний. У ньому за Польщею визнавались незалежність і самостійність УНР, її найвищий орган державної влади Директорія на чолі з С. Петлюрою (стаття 1). Також окреслювались кордони між УНР і Річчю Посполитою: по р. Збруч на північ від Дністра, потім вздовж колишнього кордону між Росією та Австро-Угорщиною до Вишеградка, а від нього на північ через Кременецькі взгір'я, на схід від Здолбуново, вздовж межі з Рівненським повітом. Не змінився здебільшого північний кордон між УНР і Польщею, за винятком гирла річки Прип'яті, яке переходило до Польщі [38, с. 13].

Отже, до Польщі перейшли Західна Волинь (без Острозького та східної частини Кременецького повітів) і Східна Галичина (майже 162 тис. кв. км, населення 11 млн. осіб). При цьому остаточний статус Дубенського, Рівненського і західної частини Кременецького повітів мав визначитися пізніше [38, с. 13].

Польща визнавала територію України в межах Правобережжя, тобто до кордонів з Росією до 1772 р. (стаття 3). Уряди УНР і Речі Посполитої веліли не підписувати міжнародних договорів, спрямованих проти українських і польських інтересів (стаття 4), а також зобов'язувалися забезпечити українцям у Польщі та полякам в Україні національно-культурні права (стаття 5) та укласти спеціальні торговельно-економічні угоди та військову конвенцію (статті 6, 7). Пакт «Пілсудського – Петлюри» мав таємний характер і набрав чинності з моменту підписання (статті 8, 9) [38, с. 13–14].

Згодом 24 квітня 1929 р. В. Сінклер і М. Дідковський від УНР, В. Славек і В. Єнджеєвич від Польщі скріпили своїми підписами військову конвенцію до Варшавського договору, що містила 17 статей, у яких обумовлювались головні засади двостороннього військового співробітництва.

Зокрема, в ході спільних військових дій супроти більшовицьких сил на Правобережній Україні на схід від тогочасної лінії польсько-українського фронту всі військові операції мали погоджуватися з військовим керівництвом обох країн та проводитися під загальним управлінням польського командування (статті 2, 3). На українську сторону покладалося повне постачання на своїх теренах польських військ харчами (м'ясом, салом, борошном, крупою, овочами, цукром тощо), фуражем відповідно до норм, встановлених у польському війську. У разі їхньої нестачі українськими комісарами здійснюватиметься реквізиція серед місцевого населення (стаття 6). Ще передбачався контроль поляками впродовж певного часу всіх українських залізниць за перевезеннями й пересуванням

залізничного транспорту згідно з наказом польського військового керівництва за домовленістю з проводом українського війська (стаття 7) [38, с. 33–34]. У статті 8 зазначалося, що на визволених територіях адміністративну й військову владу мав формувати український уряд. Польській військовій владі надавалися повноваження щодо охорони тилів своєї армії та створення органів жандармерії. Наголошувалось також на тимчасовому перебуванні польських військ на Правобережній Україні. Відтак, завершивши «загальний план спільної акції», польські війська мали евакуюватися до Речі Посполитої за погодженням обох сторін (стаття 9) [38, с. 35].

У прикінцевих статтях військової конвенції зауважено про формування на польських теренах військових частин, а також про забезпечення трьох піхотних дивізій необхідним озброєнням, амуніцією та рештою військових статків відповідно до існуючих норм для польських військових (статті 10–12). Увесь здобутий у боях залізничний рухомий склад, за винятком бронепоездів, а також інша військова техніка, взята в боях, ставали власністю Української держави. Проте з цього питання передбачалося укладання окремої угоди (стаття 13). В статтях 14 і 15 йшлося про підготовку додаткових фінансово-економічних, залізничної та, ймовірно, «сталі військової» конвенцій. Ця угода таємна і написана двома мовами: українською й польською [38, с. 35–36].

Польське керівництво ще на початку звільнення України від більшовиків дозволило С. Петлюрі створити лише дві дивізії: полковників М. Безручка й О. Удовиченка, що фактично були включені до складу польської армії.

25 квітня 1920 р. об'єднані польсько-українські військові формування перейшли Збруч і почали активні бойові дії. Щодо цього С. Петлюра і Ю. Пілсудський звернулися з відозвами до українського народу, в яких йшлося про порозуміння між урядами УНР і Польщі, спільну боротьбу українських і польських військ проти ворожих окупантів – більшовицької Росії [17, с. 399].

Розкриваючи мотивацію і значення укладеного союзу з Польщею, підписання не вигідного договору, С. Петлюра у листі до Ю. Пілсудського від 14 липня 1920 р. писав, що 22 квітня поляки й українці знайшли порозуміння і, переломивши столітні традиції, повели свої армії проти спільного споконвічного ворога. Тепер ця взаємна довіра скріплена і осягнена пролітою лицарською кров'ю і вірністю [27, с. 269]. «Варшавська угода 22 квітня 1920 р. була історично вимушеним фактом, неминучим ланцюгом в ході політично-мілітарних подій нашої новітньої історії, а не штучним утвором політичної нерозважливості чи злої волі, як дехто легковажно і поверхово думає про неї. Її умні моменти були відомі відповідальним діячам, що підписували її, але не могли бути переборені чи нейтралізовані через об'єктивні причини міжнародного характеру», – стверджував він [21, с. 390].

А пізніше, вже у 1923 р., зауважував: «Наше порозуміння з поляками в 1920 р. треба розглядати як тактичний хід для встановлення зв'язку з Європою, незалежно од того, що цей акт був актом спасіння для дальшого провадження нашої боротьби» [21, с. 517].

Згодом 16 травня 1920 р. на зустрічі у Вінниці з Ю. Пілсудським С. Петлюра у промові ще раз висловив свій погляд на

українсько-польські відносини та «нашу і вашу свободу». У відповідь польський керманіч наголосив, що обидві держави зазнали тяжку неволю і терор. Польща не може бути дійсно вільною, поки до-вкола народна воля підпорядковується диктатурі й репресіям. «Буду щасливий, – говорив Ю. Пілсудський, – коли не я – малий слуга свого народу, – але представники сойму польського й українського установалять спільну платформу порозуміння. Від імені Польщі підношу ключ: Хай живе вільна Україна!» [17, с. 411].

Заяви керівників двох держав могли стати поворотним пунктом у розвитку польсько-українських відносин, але негативні стереотипи минулого виявилися, на жаль, сильнішими.

Зразу ж після підписання політичних і військових угод, на запитання І. Мазепи про ставлення до них і в цілому до українсько-польського союзу, генерал Армії УНР, командувач операціями Першого Зимового походу М. Омелянович-Павленко відповів, що ці документи, напевно, не будуть прихильно зустрінуті українцями, а що до наслідків цього союзу для боротьби, то все залежатиме від того, якою мірою буде використано цей союз для збільшення власне українських сил [17, с. 398].

За твердженням І. Мазепи, договір підписав А. Лівіцький за дорученням місії, але без згоди уряду. З членів уряду лише А. Лівіцький і В. Сальський підтримували підписання договору такого змісту. Два інших члени уряду, М. Шадлун та І. Огієнко, були проти цього [17, с. 405].

Натомість І. Огієнко у своїй праці «Українська культура...» згадував, що коли С. Петлюра повернувся 1 травня з

Варшави до Кам'янця-Подільського, то, відповідаючи на привітання місцевих громадян, він зауважував: «Я знаю, що багато з вас не вірять у наш союз. Цим я відповім такою приказкою... Тату, он чорт лізе в хату, – кричить переляканий син. А батько спокійно на це: «Нехай чорт, аби не москаль» [17, с. 409]. Він також сказав І. Огієнкові: «Чи думаєте, що я сліпий, і нічого не бачу? Але ж пригляньтесь лишень до всього уважніше: чи маємо якийсь інший вихід із сліпого заулка, куди загнала нас зла доля? Чи ми самотужки при наших розбитті та безсиллі справді зможемо що зробити? Чи ви самі добре не знаєте, що з поляками треба бути або приятелями, або ворогами. Нейтральними з ними не можна бути. Я вибрав першу конечність, бо на другу у нас нічого нема» [13, с. 8–9].

На початку травня 1920 р. стало відомо, що поляки інтернували галицькі частини, які перейшли від більшовиків до польсько-українського фронту. На думку І. Мазепи, це було виявом «тих дійних планів, з якими поляки йшли на Україну. Ми вважали, що перехід до нас Галицької армії відновляє соборний український фронт проти большевиків і зокрема ліквідує те роз'єднання українських національних сил, яке сталося восени 1919 року. Але польський союзник, очевидно, заінтересований в протилежному», – зазначав керівник уряду [17, с. 410].

Зважаючи на численні скарги, що надходили до уряду з приводу пово-дження поляків з населенням, які вели себе як звичайні завойовники (усунення українців з адміністративних посад, призначення на їх місце поляків, вилучення і вивезення в Польщу різного майна, особливо залізничного,

поштово-телеграфного тощо), уряд підготував спеціальний проект «Унормування українсько-польських відносин», в якому зазначалося, що представники польської влади у стосунках з місцевим населенням мають керуватися виключно законами УНР і стежити за тим, щоб ці закони не порушувалися... Польська військова влада не утворює ніяких органів для урядування над цивільним населенням... Комендатури польські мають виключно тимчасовий характер [17, с. 410].

Польсько-український союз у формі Варшавського договору не сприяв об'єднанню українських національних сил. Вже Варшавська декларація 2 грудня 1919 р. спричинила значне роз'єднання серед українського громадянства. Договір від 22 квітня 1920 р. знищив широку коаліцію українських національних сил. У той час, коли наддніпрянці прийняли його майже без застережень, українські політичні партії Галичини, а також еміграційний уряд ЗУНР, маючи різні політичні погляди, поставилися до нього дуже критично, інколи навіть вороже. Особливо незадоволення викликала ця угода серед соціалістів за кордоном.

Першими в Україні виступили проти Варшавських угод проводили соціалістичних партій (УСДРП, УПСР, Бунд, Поалей-Ціон), які гуртувалися навколо уряду І. Мазепи. На нараді у Кам'янці-Подільському вони підписали спільну заяву, в якій відзначали: «Соціалістичні партії, підтримуючи уряд УНР, разом із тим весь час стояли на ґрунті безумовного недопущення чужоземної військової сили на території України і тому ... не можуть дати своєї згоди на санкцію військового походу польських військ на українську територію». В знак протесту

голова уряду УНР І. Мазепа у травні пішов у відставку. Пізніше він писав, що Варшавський договір породив серед українського суспільства, й особливо серед галичан, велике невдоволення Українським державним центром в екзилі. Звинувачення стосувалися, головним чином, С. Петлюри [7, с. 809].

Виступаючи з гострим протестом проти польського походу в Україну, українські соціалісти-революціонери (есери, УПСР) на своїй конференції в Празі 22–24 травня під проводом М. Грушевського, О. Жуковського, М. Шаповала та інших прийняли резолюцію, в якій С. Петлюру названо «авантюристом» і «українським зрадником», а сам договір оголошено неправильним. У прийнятій ЦК УПСР спеціальній постанові наголошувалося, «що спроба С. Петлюри при допомозі Польщі відновити українську державність не відповідає інтересам українського трудового населення, веде за собою польську і російську контрреволюцію, порушує соборність українських земель» [37, арк. 6].

Проти договору виступили також українські есдеки (соціал-демократи, УСДРП) на чолі з В. Винниченком (М. Порш, М. Ткаченко, Б. Мартос, І. Мазепа). В. Винниченко в кінці квітня надіслав відвертого листа до «т.зв. комуністів і революційних соціалістів Західної Європи та Америки», де заявляв, що «дійсною формою сучасної української робітничо-селянської держави є Українська Світська Соціалістична Республіка». Приблизно через місяць він виїхав до Москви [17, с. 417].

М. Порш, не будучи прихильником польсько-українського союзу, і договору зокрема, відзначав все ж таки його вагоме значення для української

державності. На його думку, це було кроком уперед як з міжнародного, так і українського погляду. Він дав змогу зберегти державницькі традиції, з яких за сприятливих обставин мають бути розбудовані урядовий апарат, військо і сама держава. Цей договір був продиктований для державних діячів історичною необхідністю, і саме тоді виникла така потрібна пауза для відпочинку [17, с. 420].

Отже, М. Грушевський, В. Винниченко, М. Шаповал виступили з рішучим протестом проти Варшавської угоди й вважали її зрадою інтересів соборної України.

Підтримали есдеків і есерів українські комуністи та галицькі соціалісти на чолі з головою Всеукраїнського трудового конгресу С. Вітиком, який відправив з Відня радіотелеграму до радянського уряду у Москві. Називаючи С. Петлюру узурпатором народної волі, він оголосив Варшавський договір недійсним і пропонував московському уряду негайно приступити до мирових переговорів з УНР [17, с. 417].

Екзильний уряд ЗУНР договір 22 квітня 1920 р. кваліфікував як «ніж в серце» соборній Українській державі. Всю провину за її катастрофу Є. Петрушевич і його оточення поклали на соціал-демократів, які «загарбали в свої руки уряд УНР, своєю нездарністю занастали армію, своїми хитаннями між більшовизмом і Антантою вели не політику – тільки якусь дів'яцьку забаву, ... довели до розвалу українську державу, що вже існувала...» [4, с. 14]. На думку уряду ЗУНР, український народ продовжить непримиренну боротьбу проти польських окупантів, внаслідок чого польсько-українські домовленості не матимуть успіху [4, с. 15].

Нечіткою і хиткою була тактика Української національної ради щодо українсько-польсько-радянської війни, хоча, на відміну від уряду ЗУНР, УНРада займала більш гнучку позицію відповідно до тогочасної дійсності. Фактично вона схилилася до розгляду петлюрівського плану порятунку української державності, засадничим принципом якого було її встановлення «через Київ, а не через Львів» [4, с. 16].

Відомий теоретик міжнародного права сенатор С. Шелухін вважав угоду злочинною. Вона, на його думку, була укладена без громадського обговорення, не враховувала інтереси українців та не мала ніякої юридичної сили, недійсна і не обов'язкова для виконання. Нічого доброго Україна з неї не отримала [38, с. 4]. Не можна здобувати свободу одній нації шляхом поневолення іншої, – зауважував вчений-політик [38, с. 5].

«Характер військового договору, – писав пізніше С. Шелухін, – той самий, що і політичного: все для поляків і нічого для українців. Я певен, що дійсно військові люди, як генерал Сінклер і підполковник Дідковський ... зробили це тільки з послууху перед наказом Головного Отамана». Його та опонентів С. Петлюри обурювало те, що Польщі, по суті, дарувалася велика частина держави, в якій проживало щонайменше 10 млн. українців [38, с. 36].

Галицькі соціал-демократи стосовно українсько-польсько-більшовицької війни займали невиразну та двоїсту позицію. Вони, як і їхні однодумці з Наддніпрянщини, на відміну від націонал-демократів, радикалів, оцінили визнання Польською державою української незалежності. Розуміючи необхідність залагодження польсько-українського

конфлікту, а вдалий початок спільної збройної боротьби проти більшовиків як наступний крок на шляху до відновлення незалежної України, партія не підтримала превалювання регіональних інтересів над загальноукраїнськими. Вона мала іншу від уряду ЗУНР, який сподівався на допомогу Антанти, позицію і виступала за створення єдиного українського соціалістичного фронту у боротьбі за незалежність всієї УНР. Член УСДП І. Квасниця, критикуючи Варшавський договір, водночас зауважував, що партія нічого не має супроти польсько-українського порозуміння. Проте незмінною залишається ідея, що «Українська незалежна республіка, зложена з тих земель, які в більшості замешкує український народ» [4, с. 14–15]. Попри успішний початок українсько-польських воєнних дій проти більшовиків соціал-демократи попереджали, що більшовицька РСФРР докладе максимум зусиль, щоби лишитися з Україною, використавши передусім антиукраїнську політику Речі Посполитої на західноукраїнських землях [4, с. 15].

Отже, в концептуальних візіях есдеків Галичини були відсутні чітке розуміння тогочасної політичної ситуації та стратегія на майбутнє.

Західноукраїнська громадськість обурювалася пактом, і навіть для уряду УНР він виявився такою неприємною несподіванкою, що той у повному складі пішов у відставку.

Укладання Варшавського договору спричинило негативну реакцію багатьох поляків. Якщо польський сейм і лівоцентристські партії займали нейтральну позицію, то праві (ендеки) різко критикували польсько-український союз та похід на Київ [12, с. 25]. Вони зауважували, що обраний Ю. Пілсудським український

вектор в зовнішній політиці не відповідає національним інтересам Речі Посполитої та тільки посилює ворожнечу з Росією. Центристські партії і ендеки вважали Україну союзником Німеччини й конкурентом у змаганні за територію Східної Галичини і відповідно не підтримували українську незалежність у будь-якій формі.

У засобах масової інформації та з трибуни парламенту вони дорікали уряду за таємне проведення своєї міжнародної діяльності, без погодження із сеймом, та наполягали оприлюднити повний текст Варшавського договору, залякували населення та проголошували провокаційні заяви про те, що за дії групи легковажних політиків щодо реалізації своїх амбітних планів сплачувати будуть прості поляки, які помиратимуть за Україну.

Висловлюючи протест проти угоди, голова сеймової комісії із закордонних справ ендек С. Грабський подав у відставку, заявивши, що, на його думку, Польща не повинна втручатися у внутрішнє життя українців і за всяку ціну будувати українську державу. Але, попри цей протест, профільна парламентська комісія, зважаючи на позиції лівих та центристів, підтримала дії уряду. Натомість договір у сеймі ратифіковано не було, на що сподівався Ю. Пілсудський [24, с. 60].

Польські соціалісти не підтримували розпочаті військові дії проти РСФРР і наполягали на проведенні з нею мирних перемовин, але не були проти української незалежності.

Подібне ставлення польського політикуму та громадськості до українського питання дещо стримували дії Ю. Пілсудського. Та все ж таки, відповідно до

укладених політичної та військової конвенцій від 22 і 24 квітня 1920 р., 25 квітня розпочався спільний наступ українських і польських військ на Правобережжя, який відбувався під гаслом «За нашу і вашу свободу!».

В Україні поляки наступали під безпосереднім керівництвом Ю. Пілсудського, силами трьох (2, 3, 6) армій курсом на Вінницю, Житомир, Коростень. 6-та армія вдарила від Проскурова на Жмеринку, Вінницю і Могилів-Подільський. 2-га армія – на Козятин – Фастів – Київ, відсікаючи частини 14-ї армії від 12-ї і стверджуючи південну вісь просування. Головні удари наносилися 3-ю армією – на Житомир і Коростень [26, с. 320].

Же 26–28 квітня, в битвах за Козятин, Житомир і Вінницю, були розгромлені 12 та 14 частини радянської армії. В результаті в полон потрапили близько 10 тис. червоноармійців. Натомість ворогові вдалося розсікти 58-му дивізію, але вона змогла вийти з оточення і зайняти плацдарм з півночі, обороняючи Київ [26, с. 321].

6 травня 3-тя польська армія разом із 6-ю Січовою дивізією М. Безручка заволоділи Києвом. В той же день вони переправились на лівий берег Дніпра, зайняли плацдарм у 15–20 км на схід від Києва. До 16 травня фронт на схід від Києва стабілізувався [26, с. 321].

Незважаючи на певні успіхи, операція із взяття Києва не була повністю реалізована польськими військами. Удари від Прип'яті з метою оточення радянського київського плацдарму не досягли мети. Основні атакуючі дії польська армія здійснювала фронтально, що дало можливість Червоній армії, не зазнавши великих втрат, відійти за Дніпро [26, с. 322].

Натомість Ю. Пілсудський призупинив наступ в момент відходу червоних з Києва. І хоча С. Петлюра просив продовжити наступ на Чернігів і Полтаву, але польський керманіч залишився вірним обраній раніше стратегії. Польські частини проявили активність лише на південному напрямку і захопили Вінницю, Тульчин, Немирів, Вапнярку (силами 6-ї армії), Козятин, Сквиру (силами 2-ї армії), Васильків, Трипілля, Білу Церкву (силами особливої Васильківської групи). До 25 травня фронт вирівнявся майже прямою лінією – від Трипілля до Липовця, а далі виступав на схід, до Гайсина і Тростянца. В кінці травня поляки почали наступ на південно-східній ділянці фронту – вийшовши до Тараші і захопивши Ржищів. У районі Липовець – Гайсин просуванню польської армії сприяли повстанські отамани В. Куровський, Я. Шепель, А. Волинець [26, с. 322].

Тут необхідно відзначити, що українське населення на «звільнених територіях» насторожено і без всякого ентузіазму зустріло польську армію і союз між Польщею та УНР. Уже через два тижні після початку війни стримані настрої населення перетворилися на ворожі. Причиною цього були самочинні, безконтрольні реквізиції польської армії в українських селах, що нагадували найтемніші часи гетьманщини (літо 1918 року). Польські коменданти забирали у селян худобу, зерно, фураж, цукор, жорстоко розправлялися з незадоволеними й саботажниками [26, с. 323].

Така поведінка союзників викликала різкі протести С. Петлюри й керівництва УНР. Вони намагалися впливати на Ю. Пілсудського, Раду міністрів Польщі, сейм, місцевих військових командирів,

які безпосередньо безчинствували. Але всі протести українців польська влада просто ігнорувала. Не стримав Ю. Пілсудський своє слово і щодо комплектації армії С. Петлюри. Мобілізацію в Армію УНР він дозволив тільки в декількох повітах, хоча було обіцяно, що мобілізація пройде в повітах Волині, Поділля, Київщини [26, с. 323].

Не виправдалися надії керівництва УНР і на створення апарату місцевої української влади на «звільнених територіях». С. Петлюрою були призначені: головний комісар УНР на визволених місцевостях, головний комісар Києва, комісари звільнених повітів. Проте українські комісари нічого не вирішували, і вся повнота влади зберігалася в руках польського військового командування. Тільки в Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському, Вінниці та навколишніх селах структури УНР намагалися встановити українську владу [26 с. 323].

Успішний польсько-український наступ був недовгим. 11 червня 1920 р., прорвавши польський фронт, більшовики вступили до Києва та згодом перейшли в контрнаступ на північному польському фронті. В другій половині червня вони взяли Вінницю, Жмеринку, Коростень, Новоград-Волинський, а в першій половині липня – Рівне, Кам'янець-Подільський, Мінськ, Луцьк, Сарни, Вільно, Гродно. В результаті проведення Львівської операції (24 липня – 20 серпня) військами Південно-Західного фронту Червоної армії з 52 повітів Східної Галичини вони повністю зайняли 14, чотири повіти – частково. В останні дні липня більшовики оволоділи Хоростковом, Борщівом, Чортковом, Білостоком і Брестом [12 с. 27–28]. Загалом упродовж липня червоноармійці зайняли 17

повітових міст, 48 містечок і понад тисячу сіл Галичини.

На початку серпня між урядами РСФРР і Польщі буда досягнута домовленість провести переговори про перемир'я. 7 серпня 6-та стрілецька дивізія Дієвої армії УНР отримала наказ захищати польське місто Холм. 10 серпня війська Червоної армії форсували р. Стрипу, але були відкинуті назад. 16–19 серпня вони форсували Західний Буг, Дністер і захопили Стрій, Козлів, Козову, Зборів, Підгайці, Поморяни, Монастирське, Бережани [12, с. 28; 13, с. 13]. Але цей прорив був недовзі ліквідований.

19–24 серпня частини Дієвої армії УНР тримали фронт від румунського кордону до м. Єзуполя по р. Бистриці через Станіславів (Івано-Франківськ) до м. Надвірної.

Проте 16–17 серпня відбулися бої за Радзимін, Зельонку та Оссув, внаслідок яких більшовицькі війська були знекровлені, розгромлені під Варшавою [24, с. 66].

Особливої уваги заслуговує героїчна оборона Замостя. Від 28 серпня до 2 вересня 1920 р. 6-та стрілецька дивізія Армії УНР під командуванням генерала М. Безручка, дивізія морської піхоти разом з двома неповними полками польської армії відбивали атаки Першої кінної армії С. Будьонного чисельністю понад 16 тис. чоловік. Тут, під Замостям, в урочищі Комарів відбулася найбільша битва кавалерії XX ст. Отримавши численні втрати і не здобувши міста, армія Будьонного відійшла на схід у напрямку Володимира-Волинського [13, с. 13].

В результаті згаданих двох битв і поразки М. Тухачевського на фронті стався перелом, і Червона армія під ударами польсько-українського війська

відступила на схід. Тими ж днями в Москві розпочався новий раунд радянсько-польських переговорів, на яких Польщі були запропоновані важкі умови, зокрема анулювати угоди з УНР, не утримувати на своїй території її війська та інші, які означали повну її капітуляцію. Та радянські дипломати прорахувалися, і на нових переговорах щодо перемир'я у вересні – жовтні, коли, як згодом згадував Ю. Пілсудський, можна було продовжувати наступ, умови диктували поляки. Проте польське суспільство і впливові політики рішуче виступали за припинення війни з Росією.

24 серпня частини Червоної армії перейшли р. Дністер і рушили у напрямку м. Городенка, але частини 5-ї Херсонської дивізії Дієвої армії УНР їх відкинули на східний берег р. Дністер. 25 серпня після бою відбувся вступ до міста Тисмениця Окремої кінної дивізії та Київської дивізії Дієвої армії УНР. 26 серпня частини Дієвої армії УНР форсували Дністер біля Нижнів і просунулись на Рогатин і Підгайці. Того ж дня в ході наступу на Львів червоноармійські підрозділи зайняли Перемишляни. 27 серпня частини Дієвої армії УНР форсували р. Дністер і рушили у напрямку на м. Галич. 28 серпня відбулася спроба наступу червоноармійців поблизу села Комарівка на тилі 8-ї бригади 3-ї Залізної армії, натомість атаку було відбито. 29 серпня частини Дієвої армії УНР вступили до містечка Коростятин [13, с. 13].

4–7 вересня 6-та стрілецька дивізія Дієвої армії УНР зі станції Красностав (Польща) вирушила чотирма ешелонами до Армії УНР через Люблін – Перемишль – Львів – Стрий – Станіславів. 7 вересня після посилення та перегрупування частини Дієвої армії

УНР форсували Дністер на кордоні теперішніх Івано-Франківської та Тернопільської областей. 11 вересня почався наступ на Волинь 3-ї польської армії під проводом генерала В. Сікорського. 15 вересня армія УНР перейшла Дністер, а 18 – Збруч. 17 вересня у бою в районі Теребовлі особливо відзначилась Окрема кінна дивізія. 19 вересня було звільнено Тернопіль, 10 жовтня – Коростень, Жмеринку, 24 жовтня – Вінницю. Українські війська вийшли на лінію Яруга – Шаргород – Бар – Деражня – Летичів – Літин. Польські війська у цей час також мали успіх і вийшли на лінію Летичів – Хмільник – Остропіль – Коростень. Таким чином, фронт проходив за 150 км від Києва [13, с. 14].

Взаємне виснаження сторін у війні привело до необхідності підписання мирного договору. Без узгодження з УНР та іншими союзниками 12 жовтня 1920 р. в Ризі був підписаний російсько-польський прелімінарний мирний договір, за яким припинялися бойові дії, визначалася лінія кордону по Україні: Сарни – Рівне – Радивилів – р. Збруч. Польща зобов'язалася припинити підтримку збройних формувань УНР і Врангеля. 19 жовтня перемир'я вступило в дію.

Натомість 18 березня 1921 р. був підписаний Ризький мирний договір між Польщею та РСФРР. За ним припинялись бойові дії, анулювався Варшавський договір 1920 р. між Польщею та УНР, встановлювався кордон (до Польщі відійшли Західна Україна й Західна Білорусія), визнавалися національно-культурні права українців і білорусів, земель, які відійшли до Польщі, тощо.

Поразка принесла більшовицькій армії великі втрати, а передусім деморалізувала її, висвітливши внутрішню

слабкість. Тоді склалися умови, щоб цілком розбити й остаточно деморалізувати ті більшовицькі війська, які оперували на українсько-польському фронті, але і ця можливість була втрачена. Самі польські військові визнавали, що тоді можна було переслідувати розбиті більшовицькі війська аж до Москви. Ю. Пілсудський декількома роками пізніше писав: «Армія більшовицька була так розбита, що я не мав жодних військових перешкод, щоби шагнути куди тільки хотів на цілому фронті. Але я був в той час затриманий в поході через брак моральної сили в суспільстві» [4, 32].

Отже, українсько-польські відносини того періоду мали двосторонній прагматичний характер. Союз спирався в основному на особисті стосунки й домовленості глав держав – С. Петлюри і Ю. Пілсудського, які не переконали в його необхідності та користі своїх країн, і спільні українсько-польські військові виступи не згуртували український і польський народи. Об'єднавшись через певні обставини, вони ставилися обережно з певною недовірою. Зокрема, Ю. Пілсудський, нехтуючи військовою конвенцією, фактично саботував створення сильної Армії УНР. Дії С. Петлюри і Ю. Пілсудського жорстко критикувалися опозиціонерами як в українському, так і в польському суспільствах. Українсько-польське політичне співробітництво оцінювалося суперечливо: з одного боку – як перемога над віковичною взаємною ворожнечею, з іншого – як раціональний розрахунок польського державного керівництва, що мало свої стратегічні цілі в Україні. Частина політикуму намагалася знайти компроміс і тому не розуміла останнього реально-го шансу. Суперечки, протистояння та

розбіжності між українцями та поляками відчувалися у здійсненні політики України й Польщі.

На початку війни Ю. Пілсудський і С. Петлюра сподівались на масштабні повстання селян, що мало дезорганізувати червоний тил з початком наступу українських і польських військ. Але цього не відбулося. Повстанські загони діяли сумбурно, незлагоджено й уникали сутичок із численними червоноармійськими частинами. Ситуація, що склалася, була зумовлена певною мірою поведінкою поляків, які поводитися не як союзники, а як окупанти-завойовники.

Варшавський договір для Польщі, як і для України, був вигідним, оскільки укладався з єдиною найближчою метою – подальшої боротьби з РСФРР. Але цілі цієї боротьби в майбутньому відрізнялися: незалежна Україна і Польща, яка подалі відсунула від своїх кордонів радянські війська. Завдяки укладеній угоді й допомозі Польщі українці продовжили збройну боротьбу за свою незалежність проти більшовиків у 1920 р. й разом із Польщею не дали можливості РСФРР просунути далі в Західну Європу й перенести туди «світову революцію».

ЛІТЕРАТУРА

1. Верстюк В. Ф. Союз Ю. Пілсудського – С. Петлюри 1920 р. в сучасній українській історіографії. *Наукові записки. Історичні науки*. Київ, 2005. Т. 41. С. 61–66.
2. Верстюк В. Союз Пілсудського – Петлюри в історії боротьби за українську державність. *Український історичний журнал*. 2020. Ч. 2. С. 4–21.
3. В'ячеслав Липинський та його доба. Книга 15 / відп. ред.: Ю. Терещенко; упоряд.: Т. Осташко, Ю. Терещенко. Київ: Темпора, 2010–2017.

4. Голубко В. Є. Українсько-польсько-радянська війна 1920 р. і Східна Галичина. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2000. № 408: Держава та армія. С. 11–21.
5. Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в ХІХ – першій половині ХХ ст. / авторизований переклад з польської Андрія Павлишина. Харків: Акта, 2018. 482 с.
6. Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. Львів, 1998. 67 с.
7. Дацків І. Українсько-польські взаємини 1919–1920 рр.: роль дипломатії УНР. *Україна дипломатична*. 2011. Вип. 12. С. 795–816.
8. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Т. II (від половини ХVІІ століття). Вид. друге. Київ: Глобус, 1992. 349 с.
9. Зарецька Т. Відносини Директорії Української Народної Республіки з Польською Республікою (1919–1920 рр.). *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2002. Вип.11. С. 76–92; Зарецька Т. Симон Петлюра і Юзеф Пілсудський. Магістральне місце в історії українсько-польських відносин. *Історія України*. 2005. № 16. С. 1–8.
10. Кучабський В. Польська дипломатія і східно-галицьке питання на Паризькій мирній конференції в 1919 р. *Дзвони*. Львів, 1931. Ч. 1. С. 35–45; ч. 2. С. 109–122; Kutschabsky W. Die Westukraine im kämpfe mit Polen und dem bolschewismus in den jahren 1918–1923. Berlin: Junker und Dünnhaupt Verlag, 1934; Кучабський В. Симон Петлюра в світлі історії. *Дзвони*. Львів, 1936. Ч. 4.
11. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. 448 с.
12. Литвин М. Р. Польсько-українсько-російська війна 1920 року. *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2014. Вип. 7. С. 20–31.
13. Литвин С. Петлюра і Пілсудський. Спільний похід на Київ. *Воєнна історія*. 2010. № 2. С. 5–19; Литвин С. Симон Петлюра у 1917–1926 роках. Історіографія та джерела: монографія. Київ: Аквілон–Прес, 2000. 464 с.; Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2001. 640 с.; Литвин С. Петлюра і Пілсудський: нелегкий шлях до порозуміння. *Війни і мир*. Київ: АТЗТ «Українська Прес-група», 2004. С. 412–427.
14. Лівіцький Андрій. Листування (1919–1953 роки) / упоряд., вступ. ст., заг. ред. Я. Файзуліна; Український інститут національної пам'яті. Київ: Фенікс, 2019. 688 с.
15. Лозинський М. Кривава книга. Частина 2. Українська Галичина під окупацією Польщі в рр. 1919–1920. Відень: Видання уряду Західно-Української Народньої Республіки, 1921. 249 с.
16. Лотоцький О. Симон Петлюра. Б. м., б. в., 1936. 119 с.
17. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. Київ: Темпора, 2003. 608 с.
18. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920): документально-художнє видання / упоряд. М. Ковальчук. Київ: Темпора, 2007. 608 с.: іл.
19. Павлюк О. Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р. *Український історичний журнал*. 2000. № 6. С. 3–16.
20. Папакін А. Стосунки між УНР та Польщею в 1918–1919 рр. *Наукові записки НаУКМА. 27: Історичні науки*. 2004. С. 38–41.
21. Петлюра С. Статті, листи, документи. Т. 2. [редкол.: Т. Гунчак, Л. Дражевська, П. Йосипшин та ін.]; Укр. вільна акад. наук, Б-ка ім. Симона Петлюри. Нью-Йорк, 1979. 627 с.
22. Петлюра С. Статті, листи, документи. Т. 3 / упоряд. та передм. В. Сергійчука; Ін-т досліджень модер. історії України в США. Київ: Вид-во ім. О.Теліги, 1999. 616 с.
23. Рудницький С. Україна і великодержави. Берлін, 1920; Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. Берлін: Українське слово, 1923. 282 с.
24. Руккас А. 1920 рік: Польща і Україна у боротьбі проти спільного ворога – радянської

Росії. *Етнічна історія народів Європи*. 2016. Вип. 50. С. 51–76.

25. Руккас А. О. Разом з польським військом: Армія Української Народної Республіки 1920 р. (структура, організація, чисельність, уніформа). Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2013. 480 с.

26. Савченко В. Дванадцять воєн за Україну. Харків: Фолио, 2006. 415 с.

27. Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Нью-Йорк: УВАН, 1956. 480 с.

28. Срібняк І. Українці про союз 1920 р.: передумови та наслідки підписання Варшавської угоди між УНР і Польщею (вибрані аспекти історіографії проблеми). *Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i szkice*. Siedlce, 2004. S. 333–334.

29. Терещенко Ю. Варшавський договір 1920 р. і його оцінка українською дипломатією. *Симон Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань*: збірник наукових праць. Фастів: Поліфаст, 1999. С. 130–139.

30. Тимченко Р. Варшавська угода: доля Східної Галичини. *Український історичний збірник*. 2011. Вип. 14. С. 80–88.

31. Томашівський С. Під колесами історії / вступ. ст. Б. Ковалю. Вид. 2-ге. Нью-Йорк: Булава, 1962. 111 с.; Томашівський С. Симон Петлюра. Б. м., 1976. 12 с.

32. Українсько-польська військово-політична співпраця у 1917–1921 рр.: генеза, результати, уроки. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze / pod red. Stefana Kozaka*. Warszawa, 1996. № 3. S. 120–135.

33. Центральний державний архів вищих органів України (ЦДАВО України). Ф. 3696, оп. 2, спр. 404, арк. 4, 212–213.

34. ЦДАВО України. Ф. 3696, оп. 2, спр. 275, арк. 65.

35. ЦДАВО України. Ф. 1429, оп. 2, спр. 20, арк. 11–13.

36. ЦДАВО України. Ф. 3933, оп. 1, спр. 4, арк. 20.

37. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1, оп. 6, спр. 18, арк. 6.

38. Шелухін С. Варшавський договір між поляками й Петлюрою 21 квітня 1920 року. Прага: Нова Україна, 1926. 40 с.

39. Швидченко Т. М. Перший Зимовий похід Армії УНР в контексті національно-визвольної революції 1917–1921 років: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2016. 223 с.

REFERENCES

1. VERSTIUK, V. (2005). J. Pilsudski-S. Petliura Union in 1920 in Modern Ukrainian Historiography. *Naukovi zapysky. Istorychni nauky* (Scientific Notes. Historical Sciences), Vol. 41. Kyiv, pp. 61–66. [in Ukr.]

2. VERSTIUK, V. (2020). Pilsudski-Petliura Union in the History of the Struggle for Ukrainian Statehood. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), Vol. 2, pp. 4–21. [in Ukr.]

3. TERESHCHENKO, Yu., ed., OSTASHKO, T., TERESHCHENKO, Yu., comps., (2010–2017). *Viacheslav Lypynskyi and His Time*. Book 15. Kyiv: Tempora. [in Ukr.]

4. HOLUBKO, V. (2000). Ukrainian-Polish-Soviet War of 1920 and Eastern Galicia. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika" № 408: Derzhava ta armiia* (State and Army, (408) of Lviv Polytechnic National University Buletin), pp. 11–21. [in Ukr.]

5. HUD, B. (2018). *From the History of Ethnosocial Conflicts. Ukrainians and Poles in the Dnieper Ukraine, Volhynia, and Eastern Galicia in the 19th – First Half of the 20th Century*. Kharkiv: Akta, 482 p. [in Ukr.]

6. HUD, B., HOLUBKO, V. (1998). *The Road to Understanding Is Not Easy. On the Genesis of Ukrainian-Polish Military-Political Cooperation in 1917–1921*. Lviv, 67 p. [in Ukr.]

7. DATSKIV, I. (2011). Ukrainian-Polish Relations in 1919–1920: The Role of UPR Diplomacy. *Ukraina dyplomatychna* (Diplomatic Ukraine), Vol. 12, pp. 795–816. [in Ukr.]

8. DOROSHENKO, D. (1992). *From the Middle of the 17th Century*, Vol. 2 of *Essay on the History of Ukraine*, 2nd ed. Kyiv: Hlobus, 349 p. [in Ukr.]

9. ZARETSKA, T. (2002). Relations of the UPR Directory with the Republic of Poland (1919–1920). *Mizhnarodni zviazky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky* (International Affairs of Ukraine: Scientific Research and Findings). Vol. 11, pp. 76–92; ZARETSKA, T. (2005). Symon Petliura and Josef Pilsudski. The Mainstream Place of the Polish-Ukrainian Relations in History. *Istoriia Ukrainy* (History of Ukraine), (16), pp. 1–8. [in Ukr.]
10. KUCHABSKYI, V. (1931). Polish Diplomacy and the Eastern Galician Question at the Paris Peace Conference in 1919. *Dzvony*. Lviv, Vol. 1, pp. 35–45; Vol. 2, pp. 109–122; KUTSCHABSKYI, V. (1934). Western Ukraine in the Struggle with Poland and Bolshevism in 1918–1923. Berlin: Junker und Dünnhaupt Verlag; KUCHABSKYI, V. (1936). Symon Petliura in the Light of History. *Dzvony*, Vol. 4. Lviv. [in Ukr.]
11. LYTVYN, M. (1998). *Ukrainian-Polish War of 1918–1919*. Lviv, 448 p. [in Ukr.]
12. LYTVYN, M. (2014). Polish-Ukrainian-Russian War of 1920. *Ukraina-Polshcha: istorichna spadshchyna i suspilna svidomist* (Ukraine-Poland: Historical Legacy and Communal Consciousness), Vol. 7, pp. 20–31. [in Ukr.]
13. LYTVYN, S. (2000). Petliura and Pilsudski. The United March to Kyiv. *Voienna istoriia* (Military History), (2), pp. 5–19; LYTVYN, S. (2000). *Symon Petliura in 1917–1926. Historiography and Sources: A Monograph*. Kyiv: Akvilon-Pres, 464 p.; LYTVYN, S. (2001). *Court of History: Symon Petliura and His Legacy*. Kyiv: O. Teliha Publishing, 640 p.; LYTVYN, S. (2004). Petliura and Pilsudski: A Difficult Path to Understanding. *Viiny i myr* (Wars and Peace). Kyiv: Ukrainska Pres-hrupa JSC, pp. 412–427. [in Ukr.]
14. FAIZULINA, Ya., comp., (2019). *Andrii Livytskyi. Correspondence (1919–1953)*. Kyiv: Ukrainian Institute of National Remembrance; Feniks, 688 p. [in Ukr.]
15. LOZYNSKYI, M. (1921). *Ukrainian Galicia under the Occupation of Poland in 1919–1920*, Part 2 of *A Bloody Book*. Vienna: West Ukrainian People's Republic Government Edition, 249 p. [in Ukr.]
16. LOTOTSKYI, O. (1936). *Symon Petliura*, 119 p. [in Ukr.]
17. MAZEPA, I. (2003). *Ukraine in the Fire and Storm of the Revolution of 1917–1921*. Kyiv: Tempora, 608 p. [in Ukr.]
18. OMELIANOVYCH-PAVLENKO, M., KOVALCHUK, M., comp., (2007). *Memoirs of the Commander (1917–1920): A Documentary and Artistic Publication*. Kyiv: Tempora, 608 p.: il. [in Ukr.]
19. PAVLIUK, O. (2000). Ukrainian-Polish Union and US Policy towards the UPR in 1920. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* (Ukrainian Historical Journal), (6), pp. 3–16. [in Ukr.]
20. PAPAKIN, A. (2004). Relations between the Ukrainian People's Republic and Poland in 1918–1919. *Naukovi zapysky NaUKMA*. № 27: Istorychni nauky (Historical Sciences, (27) of Scientific Notes of National University of “Kyiv-Mohyla Academy”), pp. 38–41. [in Ukr.]
21. HUNCHAK, T., DRAZHEVSKA, L., YOSYPYSHYN, P., et al., eds., (1979). *S. Petliura. Articles, Letters, Documents*. Vol. 2. New York: Ukrainian Free Academy of Sciences; S. Petliura Library, 627 p. [in Ukr.]
22. SERHIICHUK, V. (1999). *S. Petliura. Articles, Letters, Documents*. Vol. 3; Institute of Studying Modern Ukrainian History in the USA. Kyiv: O. Teliha Publishing, 616 p. [in Ukr.]
23. RUDNYTSKYI, S. (1920). *Ukraine and Great Powers*. Berlin; RUDNYTSKYI, S. (1923). *The Ukrainian Case from the Standpoint of Political Geography*. Berlin: Ukrainske slovo, 282 p. [in Ukr.]
24. RUKKAS, A. (2016). 1920: Poland and Ukraine in the Struggle against a Common Enemy – the Soviet Russia. In: *Etnichna istoriia narodiv Yevropy* (Ethnic History of European Nations), Vol. 50, pp. 51–76. [in Ukr.]
25. RUKKAS, A. (2016). *Together with the Polish Army: Army of the Ukrainian People's Republic of 1920 (Structure, Organization, Number, Uniform)*. Nizhyn: Vydavets PP Lysenko M. M., 480 p. [in Ukr.]
26. SAVCHENKO, V. (2006). *Twelve Wars for Ukraine*. Kharkov: Folio, 415 p. [in Rus.]

27. *Symon Petliura. Articles, Letters, Documents*. New York: UVAN, 480 p. [in Ukr.]
28. SRIBNIAK, I. (2004). Ukrainians about the Alliance of 1920: Preconditions and Consequences of Signing the Warsaw Pact between the Ukrainian People's Republic and Poland (selected aspects of the historiography of the problem). *Rzeczpospolita Obojga Narodów i jej tradycje. Studia i szkice*. Siedlce, pp. 333–334. [in Ukr.]
29. TERESHCHENKO, Yu. (1999). The Warsaw Pact of 1920 and Its Assessment by Ukrainian Diplomacy. In: *Symon Petliura u konteksti ukrain-skykh natsionalno-vyzvolnykh zmahan: Zbirnyk naukovykh prats* (Symon Petliura in the Context of the Ukrainian National and Liberation Movement). Fastiv: Polifast, pp. 130–139. [in Ukr.]
30. TYMCHENKO, R. (2011). Warsaw Pact: The Fate of Eastern Galicia. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk* (Ukrainian Historical Collection), Vol. 14, pp. 80–88. [in Ukr.]
31. TOMASHIVSKYI, S. (1962). *Under the Wheels of History*, 2nd ed. New York: Bulava, 111 p.; TOMASHIVSKYI, S. (1976). *Symon Petliura*. [n. p.], 12 p. [in Ukr.]
32. Ukrainian-Polish Military and Political Cooperation in 1917–1921: Genesis, Results, Lessons. In: S. KOZAK, ed., *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*, (3), pp. 120–135. [in Ukr.]
- 33.–36. *Central State Archives of the Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine* (TS-DAVO of Ukraine). [in Ukr.]
37. *Central State Archives of Public Organizations of Ukraine* (TSDAGO of Ukraine). [in Ukr.]
38. SHELUKHIN, S. (1925). *Warsaw Pact between the Poles and Petliura on April 21, 1920*. Prague: Nova Ukraina, 40 p. [in Ukr.]
39. SHVYDCHENKO, T. (2016). *The First Winter Campaign of the Army of the Ukrainian People's Republic in the Context of the National Liberation Revolution of 1917–1921*. [A thesis for Candidate of Sciences degree in History, specialty 07.00.01]. Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv, 223 p. [in Ukr.]

С. Петлюра, відповідаючи на нападки противників, стверджував про необхідність порозуміння між Польщею й Україною, щоб встояти перед Москвою. Нові відносини змушували вносити корективи в політику Польщі й визнати самостійну Україну. «Ті українські діячі, що штовхають в обійми Російської Федерації, є люди без перспективи державної, не вміють вони піднятися вище інтересів та болів сьогоdnішнього дня і через це вони кепські політики, а робота їх шкідлива для України», – писав він у листі до військового міністра В. Сальського від 31 травня 1920 р.